

A FEJLŐDÉSELMÉLETEK HATÁSA A VILÁGGAZDASÁG PERIFÉRIÁIN¹

Farkas Péter

a közgazdaságtudományok kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Világgazdasági Kutatóintézet
e-mail: pfarkas@vki.hu

A gyarmati rendszer szétesését követően a legközvetlenebb aktualitással vetődött fel a kérdés: az elmaradott országok milyen feltételek között és milyen módon küzdhetik le elmaradottságukat, egyáltalán van-e erre történelmi esélyük? E törekvés elméleti hátterét a fejlődésgazdaságtan adta, amely a kedvezőtlen világgazdasági hatások mérésére és a gazdasági tevékenység ösztönzésére erős államot tételezett. Bár az ötvenes-hatvanas években gyakran beszéltek szocializmusról, az átalakulások lényegében nem mutattak túl az államkapitalizmuson. Az alábbi dolgozat elsősorban ezt elemzi. A hetvenes évektől, a gazdasági liberalizmus előretörésétől a fejlődésméleti koncepciók és az azokra hivatkozó gazdaságpolitikák háttérbe szorultak. A fejlődésméletek „politikai relevanciája” a globalizáció körülményei között egyre kisebb lett, azok az égető kérdések azonban, amelyeket évtizedeken át feszegettek, éppen napjainkban kerülnek újból előtérbe.

A fejlődésgazdaságtan elméleti irányzatai dióhéjban

A fejlődésgazdaságtan (fejlesztésméletek, fejlődéstanulmányok) Szentés Tamás értő megfogalmazása szerint „az egyes országok,

társadalmak fejlődést vagy fejlődésbeli lemaradását meghatározó legfontosabb tényezőkről alkotott eltérő nézetek, az egyes országok gyorsabb vagy lassúbb gazdasági fejlődését, a nemzetközi »fejledésszakadékok«, a világtársadalom, illetve a világgazdaság egyenlőtlen fejlődését magyarázó koncepciók. Többnyire interdisciplináris szemléletűek és – a »növekedésméletektől« megkülönböztethetően – a mennyiségi változások helyett a minőségi változásokra koncentrálnak.” (Szentés, 1995., 744–745. o.)

A fejlődésméletek tulajdonképpen két felismerésből táplálkoztak. Az egyik – talán a meghatározóbb – az volt, hogy világossá vált: a nem legfejlettebb országok, különösen a legelmaradottabbak helyzete és fejlődési lehetősége meghatározó mértékben függ gazdaságuk egyoldalúan nyersanyagtermelő jellegétől (a nemzetközi munkamegosztástól) és főleg a világgazdaság fejlett országok érdekeit érvényesítő viszonyaitól (a tulajdoni struktúráktól, a piacmonopóliumoktól, a technikai függőségtől, a nemzetközi kereskedelem és finanszírozás szabályaitól és tendenciáitól).

E tekintetben a hatvanas–hetvenes évektől három elméleti irányzat volt elkülöníthető egymástól.

A *keynesizmus* talajához erősebben kötődő *reformista irányzat* a nemzetközi gazdasági viszonyok egyenlőtlenítő hatásait hangsúlyozta, s azt hosszú távon megreformálandónak, megreformálhatónak tartotta.

¹ A tanulmány eredeti, bő változata a Nemzetgazdaságok fejlődésének, iparosításának sikeres és kevésbé sikeres útjai a modern kor különböző időszakaiban c. OTKA kutatási program keretében készült. Kutatásvezető: Ehrlich Éva.

A valóság tapasztalatai alapján szembeszállt a klasszikus és liberális harmóniaelmélettel, a komparatív előnyök elméletével. A tökéletes verseny ideájával szemben a partnerek egyenlőtlenségének különböző aspektusait emelték ki. (Francois Perroux, Celso Furtado, lord Thomas Balogh, Gunnar Myrdal, Raul Prebisch, W. A. Lewis, Hans Singer, Jan Tinbergen és mások.)

Az előbbi irányzat radikális, latin-amerikai leágazása az ENSZ Latin-Amerikai Bizottságának nevét hordozó *cepalizmus vagy strukturalista közgazdasági koncepció*, és a vele összefonódott, részben külön irányzatként kezelhető, még határozottabb *dependencia iskola*. Az utóbbi részben a marxizmusból táplálkozott. A cepalizmus és a dependencia koncepció önállóságát bizonyítja, hogy sok képviselője tett szert nemzetközi hírnévre: Prebisch mellett Fernando Henrique Cardoso, Celso Furtado, Osvaldo Sunkel, Dos Santos stb.

Az „*újbaloldali*” elmélet egyes képviselői gyakran marxi retorikával, de lényegében keynesi alapon elsősorban azt állították, hogy a nemzetközi csere egyenlőtlensége a fejlett és a fejlődő térségek béreinek közelítésével lenne megszüntethető. (Ide sorolható Immanuel Wallerstein, Arghiri Emmanuel.) Ez így nyilvánvalóan utópia, hiszen a fejlett országok a gyengébbeket éppen a – relatív, tehát a termelékenységhez viszonyított – bérek leszorításában versenyeztetik.

Végül a *neomarxisták* erősen hangsúlyozzák a nemzetközi tulajdonviszonyok egyenlőtlenségre vezető hatását, az egyenlőtlen cserét, a monopolárakat stb., de a fennálló nemzetközi gazdasági viszonyokat lényegében nem tartották, ma sem tekintik alapvetően megreformálhatónak. (Oscar Braun, Samir Amin, André Gunder Frank, Charles Bettelheim – lásd részletesebben: Szentés, 1980, Hettne, 1991.)

A második elméleti szintű felismerés, amelyre alapozva a fejlődésgazdaságtan a

második világháború után erősödni kezdett, az volt, hogy a gazdasági fejlettség, *a jólét a legszorosabban összefügg az iparosodottsággal*, az utóbbihoz társuló infrastruktúra és szolgáltatási szektor fejlettségével, a munkahelyteremtéssel. A gazdasági fejlődéshez és a nemzetközi kereskedelem egyenlőtlenítő hatásainak csökkentéséhez (pl. a *terms of trade* nyersanyagexportörökét sújtó rosszabbodásának ellensúlyozásához), tehát Raul Prebisch, Hans Singer, Gunnar Myrdal, Jan Tinbergen és mások szerint iparosításra, ezzel az export- és importszerkezet megváltoztatását eredményező strukturális fejlődésre van szükség. Ezt a szellemi irányzatot – különösen latin-amerikai képviselőit – ezért nevezik strukturalistának. Az ázsiai gyors iparosodás az ötvenes évektől, az afrikai országok ipari fejlődése a hatvanas években a gyakorlat által is alátámaszthatóvá tette ezeket az elméleteket.

A fejlődésgazdaságtan különböző irányzatai egyaránt *az állam igen erős és hatékony gazdaságpolitikai szerepvállalását tartják szükségesnek*. E tekintetben az új növekedési iskolával és a neokeynesianizmussal hajlik egybe az álláspontjuk, de azoknál is aktívabb állami beavatkozást tartanak szükségesnek. Az igen szerteágazó állami szerep többek között és elsősorban arra hivatott, hogy korigálja a piaci viszonyok egyes anomáliáit, spontaneitásait, beleértve a kedvezőtlen külpiaci-világgazdasági hatások mérséklését, a jövedelemkoncentráció súlyos szociális következményeit, mozgósítsa a szükében levő forrásokat, mindenképp a beruházásokat, mérsékelje a gazdaságok duális szerkezetét stb. (Lásd: Hoós, 1996, 10. o., Hettne, 1995, 37–38. o.)

Az 1970-es évektől – mint a keynesi alapú koncepciók általában – a fejlődésemélet is defenzívába szorult. A liberális-ortodox közgazdaságtan által dominált két évtized után azonban a fejlődéseméletek kérdésfeltevései újra aktuálissá váltak. A „fejlődő

világ” országainak többsége számára elvezett évtized, a nyolcvanas évek után újra előtérbe került az a strukturalista szemlélet, amely a világrendszer hierarchikus szerkezetének láttatja. A kilencvenes évek strukturalizmusa azonban már sok tekintetben különbözik a korábitól, ezt már *neostrukturalizmusnak* nevezik.

A neostrukturalizmus a strukturalista gyökerekből indul ki, de a függőségelméletek tanulságait a korábbiaknál még erősebben integrálja saját nézetrendszerébe. Ugyanakkor bizonyos mértékig a liberális elméletek is hatnak rá, amennyiben elveti a „túlsúlyos” államot. A másik oldalról a liberálisabb ortodox és heterodox nézetek változtatták meg a gyenge állammal kapcsolatos korábbi álláspontjukat, és a kettős, piaci-állami koordináció felé nyitottak. Erről például a volt brazil pénzügyminiszter, L. C. Bresser Pereira vallott, magyarul is megjelent dolgozatában. (Pereira, 1995) E kompromisszumos, „egyensúlyozó” kiigazítások a nyugati közgazdasági elméletekéhez hasonlóan mind a klasszikus alapokon nyugvó, mind a keynesi indíttatású irányzatok zavarát, elbizonytalanodását kifejezi. (Lásd: Farkas, 1997, Hettne, 1995. 135–138. o.)

A strukturalizmus eszmei alapjain O. Sunkel és E. Fuenzalida a *transznacionális tőkés rendszer elméletét* fejtette ki, amelyet globális szinten (már nem a nemzetközi, hanem) a *transznacionális struktúrák*, nemzeti szinten pedig a *dezintegráció* jellemzőnek. E folyamatok elkerülhetetlenek, ezért nem lehet szó elzárkózásról, Latin-Amerikának szükségszerűen erősen be kell integrálnia a világgazdaságba. Ehhez *új intervencionalizmusra* van szükség, amely – mondják – állép mind a túlzott állami szerepen, mind a leegyszerűsítő laissez-fair politikán. (A neostrukturalizmusról lásd: Hettne, 1995, 135–138. o.)

Az ázsiai újonnan iparosodó országok gyors növekedése, s ebben az állam sze-

repének felismerése, egyben a liberális kiigazítási programok sikertelenségei, felemás eredményei a nyolcvanas évek második felétől újra megnövelték az érdeklődést az államnak a gazdaság fejlesztésében lehetséges szerepe iránt. Ezen belül az iparpolitikában, a „*piac tökéletlenségének és kudarcai-nak*” kezelésében, a szociális feszültségek enyhítésében stb. Ez az, amit Krugman már a kilencvenes évek elején *ellen-ellenforradalomnak* nevezett. (Krugman, 1992)

Az elméletek és a gyakorlat viszonya az elmaradott világban

A hatvanas évek közepére az ázsiai és az afrikai gyarmati rendszer szétesett. Az újonnan függetlenné vált országok vezetői és társadalomtudósai előtt felvetődött a kérdés: a fejlett tőkés országokban kidolgozott gazdaságelméletek és gazdaságpolitikai gyakorlat mennyiben alkalmazható az elmaradottság körülményei között? Az első reakció általában a határozott elutasítás volt. A *radikális felszabadítási mozgalmak vezetői és teoretikusai nem indulhattak ki korábbi elnyomóik elméleteiből*, azokat mint »nyugati«, vagy »burzsoá« nézeteket elvetették. Radikális államosítási tervek, társadalomátalakítási koncepciók születtek. Az amerikai szakíró, P. E. Sigmund erről annak idején azt írta: „*A kapitalizmus visszautasítása és a szocializmus előnyben részesítése erkölcsi és gazdasági okokból fakad. A fejlődő országok szocializmusának alapja szerintük egy, inkább az igazságra, mint a profitra, az ésszerű tervezésre, mint a vak piaci tevékenységre, az erőltetett gazdasági növekedésre és iparosításra, mintsem az idegen vállalatok hasznát szolgáló nyersanyagtermelésre épülő társadalom. E célokat Ázsia, Afrika, Latin-Amerika és a Közel-Kelet szinte minden vezetője magáévá teszi...*” (Sigmund, 12. o.)

A kezdetekben minden olyan radikálisnak tűnt. A fejlett országok modelljeinek elutasítása és az elzárkózás politikája valójában

a legtöbb esetben csak retorikai szólamnak, *átmenetinek bizonyult*. A gazdaságilag elmaradott országokban piaci (és prekapi-talista) viszonyok uralkodtak. Még a külföldi tulajdont kezdetben többé-kevésbé államosító vagy nemzeti tulajdonba vevő elmaradott országokban is kialakult vagy megerősödött a politikai vezetéssel összefonódott, helyi mércével mérve gazdag vállalkozói réteg. Az elmaradott országok duális gazdaságának modernebb (egyes esetekben államosított) árutermelő szektora továbbra is a korábbi anyaországok multinacionális vállalatainak hatókörében, világpiacon viszonyok között működött. A legtöbb volt gyarmati ország nyugati egyetemeken tanult vezető rétege hamarosan alkalmazkodott az új feltételekhez, és gyakran a nemzeti érdekekkel szemben is erősödött a komprádor mentalitás. E folyamat a hatvanas évek közepétől – amikor a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió dinamizmusa és világpolitikai hatóerejének lendülete megtört – felgyorsult. A függetlenségi küzdelmek új erőviszonyokhoz nem alkalmazkodó vezetői fokozatos kiszorultak a vezetésből. A nyugati gazdaságelméletek teljes elutasítását, a radikális szocializmus-konceptiókat a legtöbb országban szelidebb gondolatok, például a fokozott önerőre támaszkodást, az önállóbb iparosítást, a kulturális identitást hangsúlyozó koncepciók váltották fel.

A fejlődő országok által megvalósított gazdaságpolitika lényegében és általában véve az államkapitalizmus keretei között maradt, még ha a gondolkodásmódban volt is némi piacellenesség. *„Az államkapitalista stratégia a modernizációs kihívásra adott válasz volt (‘iparosítás vagy pusztulás’), hatott továbbá a szovjet iparosítási stratégia presztízsze, a keynesi stratégia pedig a közgazdászokat a növekedés magas rangú papjaivá szentelte. Csak ezek figyelembevételével érthető meg, hogy a harmadik világban viszonylag kevés országot vonzottak a M.*

Friedman féle neoliberalizmus gazdasági tanácsai, nem is elsősorban azért, mert a szociális következményeket problematikusnak tartották, hanem mert kevésbé feleltek meg a harmadik világban kialakult hatalmi viszonyoknak.” (Hettne, 1995, 38. o.)

Sokáig tehát a keynesi alapú elképzelések, és azokon belül a fejlődés-konceptiók voltak nagyobb hatással, a liberális modellek csak később – a hetvenes évektől –, a globalizáció kényszermechanizmusai (pl. az eladósodás kezelése) kapcsán, a fejlett országok nyomására kerültek előtérbe.

A vázolt összkép természetesen így igen sommás. A legtöbb régióban a helyi feltételeknek, sajátosságoknak megfelelően megjelentek részlegesen önállóbb vagy sajátos elméleti vagy elméletieskedő gazdaságstratégiai irányzatok. Ezek viszonya a gyakorlathoz azonban igen különös volt. *Inkább fejlesztési, mint fejlődéselméleti koncepcióknak nevezhetők*, bár gyakran kutatóintézeti vagy egyetemi háttérük is volt. A legtöbb esetben ugyanis kormányzati stratégiák, gazdaságfejlesztési tervek háttéréül szolgáltak. Kimutatható kapcsolatuk az előbbi pontban tárgyalt elméleti irányzatokkal nem volt, de az elméleti koncepciókra gyakran inkább közvetetten hivatkoztak.

Az alábbiakban talán túlságosan tömören, a lényeg megragadására törekedve, keletről nyugat felé haladva áttekintjük az egyes régiók sajátosságait; néhány jelentősebb személyiségnek az állam gazdasági szerepét érintő megállapításait.

Az újonnan iparosodó ázsiai országok-bana japán modell adaptálására és a követési stratégiára koncentráltak. E modellben a nagyvállalati és a kormányzati körök formalizált és gyakran informális, egyeztető-forrás-allokációs gyakorlata és a külső piacvédelem (protekciónizmus) egészíti ki, korrigálja a piaci mechanizmusokat. Ezt a koncepciót azonban nem nagyon szokták összefüggésbe hozni a fejlődéselméletekkel. Egyrészt

azért, mert a mintát a fejlett Japán sajátos modellje adta, másrészt kimondatlanul bizonyára azért is, mert ezek az országok sajátos (az ázsiai szocialista országokkal szembeni) geopolitikai-világstratégiai helyzete kivételes lehetőséget teremtett számukra: anélkül folytathatták piacvédő-protekciónista gyakorlatukat, hogy ez kiváltotta volna a fejlett tőkés országok ellenállását. Sőt, a neoliberais–modernizációs szemüvegen át a „kistigrisek” sikerei a laissez-faire, az olcsó munkaerőn alapuló, komparatív előnyöket biztosító, exportorientált, a Rostow-féle stádiumelméletet alátámasztó fejlesztési stratégiának látszóttak. (Lásd például: Balassa, 1971.)

Valójában azonban a szocialista (és talán néhány „szocialista orientációjú”) országokon kívül éppen az újonnan iparosodó országokban avatkozott be az állam a leghatározottabban a szabadpiaci viszonyokba azok szabályozásával, a tökefolyamatok ellenőrzésével és a tőkék reallokálásával. A koreai *Yeon-ho Lee* professzor őszintén bevallja, bár ez manapság nem divatos: „*A kelet-ázsiai fejlődő országok számára az állami beavatkozás a piaci viszonyokba az egyetlen lehetséges eszköz a gazdasági növekedés és egyben az instabil piaci viszonyok menedzselésére. Mint Krugman (1994-ben) helyesen hangsúlyozta, a sikeres kelet-ázsiai növekedés nem a kivételesen hatékony növekedésnek, hanem egyszerűen az erőforrások hatékony mobilizálásának volt köszönhető.*” (Lee, 1998, 384. o.)

India jó példa arra, hogy a terminológia és a gyakorlat hogyan vált el egymástól, illetve az idő múlásával hogyan igazodott a gazdaság fejlesztésének koncepciója a gazdasági-társadalmi elitnek érdekeihez és elképzeléseihez. Nehru 1946-ban még azt nyilatkozta: „*én a szocializmus mellett vagyok, és remélem, hogy India kiáll a szocializmus mellett, és egy szocialista állam alkotmánya felé menetel.*” (Nehru, 1961, 7-8. o.) Az 1948-as iparpolitikai nyilatkozat, a

Bombay Tervegy sor alapvető, többek között feldolgozó iparág államosítását irányozta elő 10 éven belül. A valóságban a kasztrendszerhez idomítva és az állam gazdasági szerepének hangsúlyozásával ugyan, de alapjában véve piaci modellben gondolkodtak. Ezt egy 1956-ban keletkezett tervdokumentummal lehet illusztrálni: „*A szocialista jellegetű társadalmat nem lehet valamilyen meghatározott vagy merev szerkezetnek tekinteni. . . . Se nem szükséges, se nem kívánatos, hogy a gazdaság monolitikus típusú vagy szervezetté váljék. . . . (Kiemelés tőlem: F. P.) Az állami szektor kiterjesztése sem kell, hogy a döntési jognak vagy a hatalom gyakorlásának koncentrációját jelentse. . . . A szocialista jellegben a hangsúly az élet-színvonal emelésén van, valamint. . . a társadalom minden rétege közötti társas viszony érzésének megerősítésén.*” (Second Five Year Plan, 1956, 24–25. o.) Ebben az idézetben jól érzékelhető a retorikai felszín és az elbújtatott lényeg kontrasztja is. Ami megvalósult, az legfeljebb (tradicionális viszonyokkal is átszótt) államkapitalizmus volt. Széleskörű államosításra nem került sor: az állami tulajdon nemzetgazdasági súlya 6–7 % volt, s a gyáriparban is csak 10 % körül maradt. (Köves, 1966, 192–193. o.) A felvilantott indiai példát többé-kevésbé tipikusnak, modellértékűnek tekinthetjük az akkori „harmadik világban”.

A radikálisabb *arab világban*, Irakban, Szíriában, a nasszeri Egyiptomban és esetenként más arab országokban is a hiányzó ipari vállalkozó réteget helyettesítő állami ipari szektort – amely ott a teljes ipar 40-50 %-át tette ki – a politika és az azt szolgáló tudomány szocialistának vagy még inkább nemkapitalistának tüntette fel, holott ez erősen kétséges volt. Az arab „szocializmusok” távolról sem gondoltak az arab viszonyok között erős kereskedelmi töké és a neki megfelelő piaci viszonyok korlátozására. *Nasszer* tulajdonképpen világosan megmondta (de

az akkori szocialista országok vezetői nem akarták meghallani): „*Mi a szocializmusunkat... nem a valóságos viszonyoktól elvonatkoztatva építjük... Nem hiszünk egy osztály uralmában, demokráciát akarunk az egész népnek. Nem hiszünk egy osztály felszámolására irányuló erőszakos módszerekben, ellenkezőleg, az ellentmondások megoldásának békés módszereiben hiszünk.*” (Nasszer, 1963) (Micsoda összecsengés az indiai tervből vett idézettel.) El-Kaïssouni egyiptomi pénzügyminiszter a magántulajdont „*a gazdasági demokrácia és tervgazdálkodás*” kritériumaként értelmezte. (El-Kaïssouni, 1964) Az más kérdés, hogy a hivatkozott demokrácia valójában mennyire érvényesült, pontosabban kit szolgált.

Formailag az Arab-öböl térségének monarchiáiban még az említett országcsoportnál is nagyobb volt az állami tulajdon súlya, de az valójában az uralkodó családok magánvagyonaként funkcionált és funkcionál ma is.

Afrikában is széles körben, majdnem minden országban szocializmust emlegettek. Így volt ez a lényeges korlátozásoktól mentes piacgazdaságot kiépítő országokban is. Ilyen volt a nigériai „*pragmatikus szocializmus*”, a Tom Mboya szerint értelmezett kenyai Nyugat-orientált fejlődést beindító, az elefántcsontparti vagy a szenegáli Senghor féle „szocializmus”. Senghor lényegében faji alapú *negritüd* elméletében – sok más afrikai vezetőhöz hasonlóan – a hagyományos viszonyokat idealizálta, azokat azonosította a szocializmussal. A magántőke tevékenységét azonban semmilyen formában sem korlátozta. Ő maga mondta nem kis ellentmondástól terhes nyilatkozatában: „*Mégsem tiltottuk be törvényileg a magánkapitalizmust, amely országunktól idegen jelenség.*” (Senghor, 1961) 1963-ban a fegyveres erőkkel szétverte a városi munkásság sztrájkjait és tüntetéseit. E terminológiai zűrzavarra

jellemzőek az akkori elefántcsontparti pénzügyminiszter 1966-ban elhangzott szavai: „*az afrikai szocializmus doktrínáját választó számos afrikai ország közül az elefántcsontparti gyakorlata bizonyítja legjobban a kapitalista rendszer és a szabad vállalkozás sikerét.*” (Bedie, 1996) Az egykori nigériai államfő, N. Azikiwe szerint: „*a mi sajátos szocializmusunk típusa a »welfare state«, nem kommunizmus, nem marxizmus, nem fábiánizmus, hanem a mi életformánkhoz legjobban alkalmazkodó forma... Ezt nem gátolja, hogy népünk zöme hisz a szabad vállalkozásban, de számunkra ez nem azonos a minden áron való haszonszerzéssel.*” (Azikiwe, 1963) Julius Nyerere, Tanzánia elnöke *törzsi szocializmusában, ujamaa szocializmusában* (közösségi szocializmusában) a törzsi viszonyok idealizálása egyfajta keresztényi, *karitatív szocializmussal* ötvöződött. A következő idézet bizonyítja, hogy ő sem gondolt komolyan a piaci viszonyok korlátozására: „*A fő különbség a szocializmus és a kapitalizmus között nem a javak termelésének, hanem a termelt javak elosztásának a módjában rejlik.*” (Nyerere, 1962)

Az afrikai szocializmus-konceptióknak volt egy *radikális vonulata* is. Az ellenpuccs előtti, Nkrumah vezette Ghanában, Sékou Touré Guineájában, Modibo Keita Malijában, később Angolában, Mozambikban, Bissau-Guineában, Algériában. Nkrumah adta meg az alaphangot: „*A szocializmus feltételezi... a termelési eszközök, a föld, és az ásványi kincsek köztulajdonát s a nép javára történő felhasználását.*” (Nkrumah) Valójában ezekben az országokban sem érvényesültek a szocialista viszonyok: az egyik oldalról a lakosság három-négyötöde primitív önfenntartó gazdálkodást folytatott, a másik oldalról az exportképes termelést vagy nem államosították (mint Guineában a bauxit-, Angolában a kőolajbányászatot), vagy a bányákat névleges államosítás, nacionalizálás után (pl.

Zambiában) szolgáltató szerződések keretében a korábbi tulajdonosok, a multinacionális társaságok működtették. Valójában és lényegében a szabadpiaci viszonyok uralkodtak. A „szocializmust” inkább csak a valamivel erősebb szociális érzékenység jelentette.

Afrika földjén *Algériában* alakult ki a legönállóbb közgazdasági koncepció. Az algériai „szocialista” modell valójában az önerőre támaszkodás radikális esetének tekinthető. Talán Algéria volt az egyetlen ország, ahol az áruforgalmat és az értékfolyamatokat az állam jelentős mértékben kontrollálni tudta, és sok területen eltérítette a spontán piaci viszonyoktól. (Az ipari termelés 80 %-a, a mezőgazdaság és az áruszállítás 60 %-a, a szolgáltatások 40 %-a tartozott a „társadalmi” szektorhoz, ami az állami, az öngazgató és a szövethetesi szektorokat foglalta magában.) A társadalmi szektor ezekkel sem érte el a szocialista országokra jellemző szintet. A magántőke nem is érezte magát különösebben korlátozva, hiszen az arab tőke hagyományosan a kereskedelemben és a könnyűiparban mozog otthonosan.

Az algériai modell tényleges elméleti háttere kevésbé a marxizmus, sokkal inkább François Perroux *növekedési pólusok* és Roger de Bernis *iparosító iparosítás* koncepciója volt. Jellemző, hogy Algéria első hosszú távú, 15 évre szóló gazdaságfejlesztési tervének megszületésénél a szovjet szakértők mellett a Világbank szakemberei is bábáskodtak. Bár az algériai kísérlet volt a legtartósabb és a legradikálisabb – az összes önállóbb nemzeti fejlődést célként kitűző kísérlethez hasonlóan –, valószínűleg szükségszerűen el kellett buknia. Részben belső ellentmondásai (pl. az alacsony termelékenység és a nemzetközi versenyképesség hiánya, egyes gazdagodó rétegek ellenállása, az adott viszonyok közötti sikertelenségek, nehézségek, a jövedelemkülönbségek növekedése miatt a tömegek fokozatos passzívává válása, esetenként szembenállása)

miatt. A bukásban nem kisebb szerepe volt a nemzetközi gazdasági és politikai feltételek, erőviszonyok alakulásának, a globalizáció hatásainak.

Ahogy T. Mkandawire írja az afrikai „gazdaságfejlesztő állam” történetéről és helyzetéről 1998-ban publikált dolgozatában: „*a liberalizmus drámai főlényé*”... „*a globalizációs folyamat minden kormányt arra kényszerített, hogy az állam-piac viszonyt saját országuk esetében felülvizsgálják, és nagyobb hódolattal adózzanak a »piaci erőeknek«.*” (Mkandawire, 1998, 2–3. o.)

Mkandawire többek között hangsúlyozza, hogy az állami gazdaságpolitikának – akár szocialista, akár kapitalista orientációjú országokról volt szó – kiemelkedő szerepe volt a belső erőforrások mobilizálásában. Az afrikai országok megtakarítási rátái 15 %-ról 20-25 %-ra nőttek, majd az afrikai államok gazdasági hatóerejének „visszaszorítását” követelő külső nyomás (a Világbank ún. Berg jelentése, 1981) következtében a kilencvenes évek elejéig újra 15 % alá süllyedtek. A befelé forduló gazdaságpolitika – hangoztatja – soha sem volt egyenlő az elzárkózással, az iparvédő jogszabályok igen gyakran éppen az Afrikában beruházó külföldi tőkések kérésére születtek.

A nyolcvanas évek kedvezőtlen tapasztalatai nyomán azonban a Világbank 1989. évi, Afrikát tárgyaló jelentésében újra kiemelte az állam szerepét a gazdasági fejlődés és a társadalmi átalakulás menedzselésében – hangsúlyozza Mkandawire. E külső elvárások szerint „*az államnak autonómnak kell lennie, ami azt jelenti, hogy »izolálódjon saját belső társadalmi gyökereitől, és a segélyek és a technikai együttműködés feltételei előírásai által váljék a külső »fékekző erők« (agents of restraints) alárendeltjévé*”. Rezignáltan jegyzi meg, hogy sem a laissez-faire, sem a Világbank új állampelfogása nem erősítette meg a hazai vállalkozói rétegeket. Végkövetkeztetései: „*az afrikai*

történelmi tapasztalatok és más, sikeresebb gazdaságfejlesztő államok példája alapján nem tarthatjuk megalapozottnak azon érvek többségét, amelyek szerint a »gazdaságfejlesztő állam« Afrikában lehetetlen lenne... Tágra nyitják a kaput a korlátlan külső beavatkozás előtt, végül szétosztatnak minden lelkesedést az iránt, hogy a helyiek valamit is tehetnek a fejlődés érdekében." (A megállapításokat és idézeteket lásd: uo. 5., 21., 25., 29., 32. és 33. o. A világbank két hivatkozott tanulmánya: World Bank, 1981 és 1989.) Mkandawire gondolatai azért fontosak, mert alapjában véve kifejezik az afrikai politikusok, szakemberek véleményét, ami az utóbbi években a WTO tárgyalásokon is megmutatkozott.

Speciális volt *Latin-Amerika* helyzete. Ott az ENSZ Latin-amerikai Gazdasági Bizottságában (CEPAL), Raul Prebisch vezetése alatt sokkal önállóbb fejlődési-moderizációs elméletrendszer és ennek nyomán gazdaságpolitika körvonalazódott, mint az akkori harmadik világ más térségeiben. A „*cepalista*” közgazdasági irányzat is az önerőre támaszkodás koncepciójának valamiféle határozottabb megnyilvánulása volt. A kontinens országaiiban erre a gazdaságpolitikai modellre hivatkoztak, az ásványvagyont gyakran állami kézben tartották, gazdaság-ösztönző lépéseket tettek, piacvédő politikát folytattak. Az évtizedek folyamán a modell sokat változott, általában liberalizálódott.

² Az ortodox gazdaságpolitikák a fizetési mérleg kiegyensúlyozására, a heterodox koncepciók inkább a monetáris reformra és az antiinflációs politikára koncentrálnak. Utóbbi nyitottabb a korábbi strukturalista megoldások iránt. Itt terjedelmi korlátok miatt nem tudjuk bemutatni a sokféle latin-amerikai próbálkozást, az átmeneti sikereket és a még jellemzőbb kudarokat.

³ Anakronisztikusnak tűnhet, hogy az iparosítási ranglétrán nem a fejlődésemelvényekkel közvetlenül kapcsolatba hozható országcsoporthoz léptek előre a legnagyobb mértékben, hanem két másik modellhez tartozók: a szocialista országok (közülük az európaiak csak a hetvenes évekig, de Kína egészen napjainkig)

Az 1970-es évektől (néhány országban már a 60-as években) a világgazdasági kényszerek hatására ezen a kontinensen is számtalan, immár kifelé egyre nyitottabb (ortodox, heterodox) gazdaságpolitikai variáns alakult ki mind az elméletekben, mind a gyakorlatban.² Azonban ezek sem voltak sikeresek: a 80-as években a kontinens országai súlyos válságot éltek át. Ennek hatására egyes országokban előtérbe került az új dependencia-iskola és gazdaságpolitika, amely a piaci-állami kettős koordináció irányába lép (Peireira, 1995, továbbá Kollár, 1992 és 1996).

A fejlődésemelvények relevanciájáról

A fejlődésemelvények nem a priori, azaz a valóságtól elrugaszkodva jelentkeztek. *Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a periféria tökehiányos, a fejlődés új útjait kereső országokban szükségesszerű volt az állam fokozott szerepvállalása.* Az állami eszközökkel a lehetőségek keretei között pótolni kellett a tökehiányt, a gazdaság és a vállalkozások gyengeségét, segíteni kellett az ipari fejlődést, a munkahelyteremtést, és ellensúlyozni szerették volna a nemzetközi gazdaság egyenlőtlen, kedvezőtlenül differenciáló hatásait. Az 50-es és a 60-as években bizonyos korlátozott eredményeket el is értek ezekben.³ A nemzetközi szervezetek – beleértve a Világbankot és a Nemzetközi Valutaalapot – ekkoriban lényegében támogatták ezt,

és az újonnan iparosodó ázsiai országok. Valójában – megítélésem szerint – nagyon is érthető ez a jelenség: az utóbbi két modellben a külső versenyt a piacvédelem révén sokkal határozottabban korlátozták, az állam szerepe még jelentősebbé vált a forráskoncentrációban, az infrastruktúra, az oktatás és képzés, a műszaki fejlődés finanszírozásban, a gazdasági folyamatok alakításában. (Persze e két országcsoporthoz is óriási különbségek voltak, hisz az egyikben az állami tulajdon, a másikban a korporatív magántulajdon dominált.) Ne felejtjük, a 19. században Németország, majd az Egyesült Államok is csak piacvédő politikával tudtak Angliá nyomába eredni, megközelíteni, leghagyni!

hiszen a fejlett tőkés országokban is a keynesi koncepción alapuló fokozott állami beavatkozás volt napirenden.⁴

A hazai és a nemzetközi gazdasági, valamint politikai erőviszonyok változása, a liberális paradigma előtérbe kerülése és az eladósodás okozta kényszerek folytán az állam gazdasági szerepvállalása az évtizedek múlásával a gazdaságilag elmaradott országokban is egyre inkább a nemzetgazdaságok kapitalista, piacgazdasági integrálását és a világ-gazdaságba való bekapcsolását szolgálta. Mint bemutattuk, a korábban szocialista orientációjúnak tekintett országokban is fordulatot hozó vezetők kerültek hatalomra.⁵ Az IMF-fel egyeztetett kiigazítási és stabilizációs politikák keretében pedig – a nyolcvanas évektől – végleg napirendre került az elmaradott országokban az állam gazdasági szerepének gyengítése, beleértve a privatizációt, a deregulációt és a piacnyitást. *A fejlődésemelvények bármely irányzatának szemszögéből az utóbbi két évtized liberalizációs-globalizációs tendenciái a gyengébben fejlett, perifériás és félperifériás országok erősödő kiszolgáltatottságát, magatehetetlenségét hozták, ez pedig a világ-gazdasági differenciálódás növekedését, hatalmas térségek gazdasági növekedésének lassulását, az egy főre jutó jövedelem csökkenését eredményezte, és ez a tendencia a meglévő világtrend egyik erősödő rizikótényezőjévé vált.*⁶

Björn Hettne, a fejlődésemelvények történetének egyik legjobb szakértője írta: *„Az elméletek relevanciája egyrészt természetesen azok minőségétől függ (elméleti relevancia), de egyben a hatalmi központok-*

kal való kapcsolatuktól is (politikai relevancia). Az utóbbi értelemben a fejlődésemelvények egyre jobban marginalizálódtak a valóságban végbemenő intellektuális és politikai változások folytán, sőt az is kérdéses, hogy valaha is erős lett volna a politikai hatásuk. A marginalizáció folytatódik, s lehet, hogy a fejlődésemelvények harcos egyházaként végezik be történetüket.” E pesszimista értékeléshez azonban azt is hozzá teszi: *„Lehet, hogy a fejlődésemelvények a politika síkján nem mindig javasoltak helyes megoldásokat, de más oldalról nézve az általuk körülírt és elemzett problémák egyáltalán nem tűntek el. Ellenkezőleg, hozzájuk kapcsolódva újabb problémák vetődtek fel.”* (Hettne, 1995, 11. o.)

Magam is úgy gondolom, *hogy a fejlődésemelvények „politikai relevanciája” a globalizáció körülményei között egyre kisebb lett, azok az égető kérések azonban, amelyek az évtizedek óta feszegetnek, éppen napjainkban kerülnek újból előtérbe a nemzetközi gazdasági és politikai fórumokon: erősödik a vita a globalizációból adódó egyenlőtlenítő hatásokról, a globalizáció hasznának és általában a jövedelmeknek a koncentrációjáról, egyes társadalmi rétegek és országcsoportok elszegényedéséről, az államok elgyengüléséről.* Úgy tűnik, egyre inkább igazolódik a fejlődésemelvények legradikálisabb képviselőinek szkepticizmusa: a világ-gazdaság egyenlőtlenégeket elmélyítő piaci viszonyai az adott erőviszonyok és struktúrák között alapvetően nem reformálhatók meg, s a perifériás országok az államuk gazdasági szerepét nem tudják megerősíteni

⁴ Lásd például az ENSZ első kiadványát a fejlődés problémáiról: *Lépések az alulfejlett országok gazdasági fejlődéséért, amelynek szerzői között ott voltak a fejlődésemelvények képviselői.* (Mesaures... 1951)

⁵ A legkiélezettebb példa persze Chile volt, ahol még mielőtt az egységkormány hozzáfoghatott volna talán az államkapitalizmuson is túlmutató szociális és államgazdasági reformok végrehajtásához, külső segítséggel fasiszta jellegű puccsot hajtottak végre.

De nem bizonyult kivitelezhetőnek a gazdaság belső gyengése, valamint a külső gazdasági függőség és külső politikai beavatkozás, folytán mondjuk Algéria, Jamaica vagy Nicaragua gazdasági függetlenedési, önerőre való támaszkodási törekvése sem.

⁶ Másfélmilliárd ember él azokban az országokban, amelyekben az elmúlt három évtizedben az egy főre jutó jövedelem csökkent, további kétmilliárd számára pedig stagnált.

egy, a felzárkózáshoz (és a szociális igazságtalanságok kezeléséhez) nélkülözhetetlen védekezőbb gazdaságstratégia érdekében.

Kulcsszavak: *fejlődő országok, fejlődéseméletek, gazdaságelméletek*

IRODALOM

- Azikiwe, N. (1963). Interjúja. Présence Africaine. In: Kende István. *Fejlődő országok – haladó eszmék*. Bevezető. 72.
- Balassa, B. (1971). Trade Policies in Developing Countries. *American Economic Review*. Vol. 61.
- Bedie, Konan (1966). Beszéde. Washington. Nemzeti Újságíróklub. Szeptember 10. In: Kende István. *Fejlődő országok – haladó eszmék*. Bevezető. 72.
- Berend T. Iván (1995). Átalakulás a világgazdaság periferiáin. A századvég gazdasága történelmi perspektívában. *Magyar Tudomány*. 7., 761-777.
- el-Kaissouni, A. M. (1964). *Egyptian Gazette*. jan. 5. Idézi Kubik István. *Az Egyesült Arab Köztársaság*. In: *Korunk világgazdasága. A fejlődő országok*. 354.
- Farkas Péter (1998). Makrogazdaság-elméletek és gazdasági folyamatok a fejlett tőkés országokban a II. Világháború óta. MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Budapest. Műhelytanulmányok 7., 43. (Rövidítve a *Magyar Tudomány* 1999/9. és 2000/9. számában.)
- Hettne, Björn (1991). The Voice of the Third World. *Studies on Developing Countries*. No. 134. Institute for World Economics of the HAS. Budapest. 75.
- Hettne, Björn (1995). *Development Theory and the Three Worlds*. Longman. England. 319.
- Hoós János (1996). Fejlődés-gazdaságtani elmélet és a magyar gyakorlat. Elvek és valóság. Kézirat. 23.
- Kollár Zoltán (1992). Stabilizáció vagy modernizáció. A latin-amerikai gazdaság az ezredforduló előtt (1960-1990). In: *Közgazdasági (f)irakák*. 71., BKE. Budapest. 181.
- Kollár Zoltán (1996). *Dél keresztje alatt. Latin-Amerika latinamerikanizálódása*. Z könyvek. Budapest. 117.
- Köves Vince (1966). India. In: *Korunk világgazdasága. A fejlődő országok*. KJK. 149-212.
- Krugman, P. (1992). Toward a Counter-Counter-revolution in Development Theory. *World Bank Economic Review Supplement*. Proceeding of the Annual Bank Conference on Development Economics. 15-39.
- Lee, Yeon-ho (1988). Development. Capitalism and the State in East Asia. *Korea Observer*. Summer 359-395.
- Measures for the economic development of under-developed countries* (1951). United Nation. NY.
- Mkandawire, Thandika (1998). Thinking about Developmental State in Africa. African Development in a Comparative Perspective. Study project sponsored by the Government of Japan. UNCTAD. Geneva. 39.
- Nasszer, G. A. (1963). Előadás a Mohamedán Ifjúsági Egyesületben. In: *Egyptian Gazette*. november 29. Idézi Kubik István. *Az Egyesült Arab Köztársaság*. In: *Korunk világgazdasága. A fejlődő országok*. 354-358.
- Nehru, J. (1961). *India's Foreign Policy*. New Delhi. Idézi: *Fejlődő országok – haladó eszmék*. Kossuth Könyvkiadó. 1976. 70. o.
- Nkrumah, Kwame (1960-as évek). Idézi Szentes Tamás. *Korunk világgazdasága. A fejlődő országok*. 483.
- Nyerere, Julius (1992). The Basis of African Socialism. Dar es Salaam. Idézi Szentes Tamás Afrika. In: *Korunk világgazdasága. A fejlődő országok*. 483.
- Pereira, L. C. Bresser (1995). Latin-Amerika az "állam válsága" megközelítés fényében. *Közgazdasági Szemle*. 6., 533-551.
- Second Five Year Plan. Government of India. New Delhi. 1956. Idézi dr. Köves Vince. India. In: *Korunk világgazdasága. A fejlődő országok*. KJK. 1966. 189.
- Senghor, Leopold Sédaz (1961). West Africa. november 4. Idézi Szentes Tamás. Afrika. In: *Korunk világgazdasága. A fejlődő országok*. 482.
- Sigmund, P. E. (1960-as évek). The Ideologies of the Developing Nations. Idézi Kende István. *Fejlődő országok – haladó eszmék*. Bevezető. 69.
- Szentes Tamás (1980). *Polgári és "újbaloldali" elméletek a tőkés világgazdaságról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 450.
- Szentes Tamás (1995). *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. AULA, Budapest. 819.
- World Bank (1981). *Accelerated Development in Sub-Saharan Africa: An Agenda for Action*. Washington D. C.
- World Bank (1989). *Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth*. Washington D. C.